

مطالعات اسلامی: تاریخ و فرهنگ، سال چهل و ششم، شماره پیاپی ۹۲،
بهار و تابستان ۱۳۹۳، ص ۵۶-۲۷

تحلیل شاخصه های محلی نگاری خراسان در دوره معاصر*

دکتر ابوالفضل حسن آبادی / مدیر اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی^۱

چکیده

در این مقاله به بررسی شاخصه های محلی نگاری خراسان در دوره معاصر پرداخته می شود. این شاخصه ها در سه مولفه مورخ، موضوع و انتشار مورد تبیین قرار می گیرد. به منظور تشریح مولفه ها از آمار کمی و تحلیل کیفی استفاده شده است. آمارهای گردآوری شده به روش کتابخانه ای و آرشیوی و بر اساس اطلاعات موجود در پایگاه های کتابشناختی و کتابشناسی ها تهیه شده است. اهمیت این تحقیق از آن روست که تاکنون به تاریخ نگاری محلی خراسان در دوره معاصر با مولفه های تبیین شده، پرداخته نشده است و بیشتر به تک نگاری های موضوعی درباره کتابها و برخی موضوعات سیاسی و اجتماعی توجه شده است. یافته های پژوهش نشان می دهد که سه عامل آستان قدس رضوی، مشهد و هویت تاریخی خراسان در کنار برخی از حوادث مانند انقلاب اسلامی و جنگ بر شاخصه های تعریف شده، تاثیر مستقیم گذاشته است.

کلید واژه ها: تاریخ نگاری محلی، خراسان، مشهد، آستان قدس رضوی.

* تاریخ وصول: ۱۳۹۲/۱۰/۱۴؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۳/۱۱/۱۲

۱. Email: ahassanabady1@yahoo.com

مقدمه

خراسان به لحاظ سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی تأثیر زیادی بر تاریخ کشور ایران داشته و این مسأله بر تاریخ نگاری محلی آن که یکی از غنی‌ترین مناطق محلی نگاری به شمار می‌رود، تأثیر مستقیم گذاشته است. موقعیت جغرافیایی خراسان و تنوع قومی و فرهنگی باعث شکل‌گیری شخصیت محلی نگاری ویژه شده و وجوه متمایزی به مولفه‌های تاریخ نگاری آن بخشیده است.

در این مقاله ابتدا شاخصه‌های محلی نگاری خراسان در دوره معاصر در سه مولفه مورخ، موضوع و انتشار در دو قسمت کتاب و مقالات موردتیین قرار می‌گیرد. علت انتخاب این سه مولفه به دلیل اهمیت آن در نگارش و چاپ منابع تاریخ محلی می‌باشد و این که می‌توان با بررسی آن شمایی کلی از وضعیت محلی نگاری خراسان ارائه نمود. به منظور توضیح مولفه‌ها از آمار کمی و تحلیل کیفی از کتاب‌شناسی‌های صورت گرفته درباره استان و پایگاه‌های اطلاعاتی کتابخانه‌های بزرگ مانند آستان قدس رضوی و کتابخانه ملی استفاده شده است. اهمیت این تحقیق از آن روست که تاکنون به تاریخ خراسان در دوره معاصر از منظر محلی نگاری پرداخته نشده است و بیشتر به تک نگاری‌های موضوعی درباره کتابها و برخی موضوعات سیاسی و اجتماعی توجه شده است. از مهمترین پژوهشهای صورت گرفته در زمینه تاریخ نگاری محلی خراسان می‌توان به پایان‌نامه دکترای عبدالرحیم قنوت در زمینه تاریخ نگاری محلی در قرون اولیه اشاره کرد که کاملترین پژوهش انجام شده تاکنون درباره تاریخ‌های محلی شناخته شده و گمنام (مطالب آن در کتابهای دیگر تاریخ محلی آمده است) تا قرن هفتم می‌باشد (قنوت، ۱۳۸۷).^۱ در زمینه کتاب شناسی و مقاله‌شناسی، خراسان جایگاه مناسبی دارد. محمدعلی خاکساری در کتاب *شناسی خراسان*، کلیه آثار نوشته شده درباره خراسان را تا اواسط دهه ۶۰ شمسی جمع‌آوری نموده است. اطلاعات آن در زمینه پایان‌نامه‌های کار شده در تاریخ محلی خراسان مفید می‌باشد (خاکساری، ۱۳۶۷). علاوه بر آن کتاب *شناسی خراسان* که توسط استانداری خراسان در سال ۱۳۸۷ تهیه شده، ادامه تحقیقات و پژوهشهای انجام شده در خراسان را تا زمان نگارش آورده است. کتاب شناسی‌های موردی درباره شهرستانهای استان خراسان مانند نیشابور و بجنورد نیز به شناسایی منابع تاریخ نگاری

۱. تمام تواریخ ذکر شده در متن، شمسی است و در مواردی که تاریخ به قمری بوده است با علامت ق مشخص شده است.

محلی کمک می نماید. چکیده مقالات خراسان عنوان اثری است که در سال ۱۳۸۳ به چاپ رسید و کلیه مقالات مربوط به خراسان تا سال ۸۱ در آن چکیده نویسی شده است. این کتاب یکی از کاملترین مقاله نامه ها درباره مقالات تاریخ محلی یک استان است (رئیسیان زاده، ۱۳۸۳).

دوره مورد بررسی این مقاله بین سالهای ۱۳۰۴ - ۱۳۸۰ است، اما به خاطر پیوستگی تاریخ نگاری آن با اواخر قاجاریه از این دوره مورد بررسی قرار می گیرد. هدف از نگارش این مقاله، بررسی محتوایی کتابها و مقالات نگارش یافته در دوره معاصر نیست؛ زیرا تعداد و گستردگی محتوایی آنها خارج از بحث این بررسی است، اما با دسته بندی آنها در ذیل این مولفه در چند دوره زمانی کلی، سعی خواهد شد تا شاخصه های محلی نگاری خراسان به صورت کلی تبیین گردد.

اواخر قاجاریه

تاریخ نگاری محلی خراسان از اواخر قاجاریه بعد از چند سده فترت تاریخ نگاری وارد مرحله جدیدی شد. اولین کتاب این دوره، *تحفه الرضویه* اثر نوروز علی بسطامی است که در چهار باب درباره امام رضا (ع)، حرم مطهر و حوادث رخ داده در آن، تغییرات محیطی و مزارات مشهد نوشته شده است (بسطامی، ۱۲۸۱ق). بسطامی در سال ۱۲۲۷ق در بسطام به دنیا آمد و در دوران کودکی ساکن مشهد شد. وی بعدا به شغل مدرّسی در مدارس دینی اشتغال داشت و در زمره علمای مشهد محسوب می شود (بسطامی، ۱۰۷). بسطامی را می توان به اقتضای مطلبی که در مقدمه کتاب *فردوس التواریخ* آورده، نخستین مؤلف محلی نگار در مشهد دانست که دغدغه نگارش تاریخی درباره مشهد را داشته است: «چون این حقیر خاکسار و جامع اخبار و آثار ائمه اطهار - علیهم السلام - تا به حال برنخورده ام به اینکه نویسندگانی یا عالمی از علمای امت سید المرسلین در خصوص بلده فیض قرین رضوی چنانچه برای غالب ربع مسکون نوشته شده، تألیف نموده باشد با وجود آنکه این بلده، حال رشک بلاد ربع مسکون و مشتمل بر نعمت ها و فیض های گوناگون گردیده، لهذا با اعانت خداوند مهربان این پسر ناتوان شروع در تألیف این نسخه شریفه نمود» (همو، ۵). کتاب در سال ۱۳۰۱ق نوشته شده و بسطامی در مقدمه اسمی از وطن و یا علاقه به آن نمی آورد، اما زندگی او در مشهد و حیات علمی اش این

دین را برایش به وجود آورده که برای مشهد تاریخی با نگرشی مذهبی بنویسد. محتوای کلی کتاب در یک مقدمه و چهار باب آمده است. در مقدمه درباره خدمات امرا و سلاطین در حرم، در باب اول درباره تاریخچه حرم مطهر و شهر مشهد و فضیلت آن، در باب دوم درباره علما و مجتهدین و مدفونین حرم، باب سوم درباره مباحثات بین علمای شیعه و مخالفین آنها و باب چهارم درباره فهرست کتابخانه و موقوفات آستان قدس مطالبی آورده است. محمدحسن خان اعتمادالسلطنه که یکی از حامیان اصلی نگارش تاریخ‌های محلی در ایران در دوره قاجار می‌باشد در سفر به مشهد کتاب *مطلع الشمس* را در دو جلد نوشت. جلد اول مربوط به مسیر سفر تهران تا مشهد و جلد دوم درباره شهر مشهد می‌باشد. با تجربه محلی نگاری اعتمادالسلطنه، کتاب به لحاظ در برگیری اطلاعات محلی از منابع با ارزش شهر مشهد می‌باشد که درباره محلات، حرم مطهر و کتابخانه آستان قدس اطلاعات کاملی آورده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۲).

تاریخ علمای خراسان اثر عبدالرحمن مدرس که در زمره علمای مشهد بوده و اقدام به نگارش کتابی درباره بزرگان حوزه علمیه مشهد نموده است (مدرس، ۱۳۸۲) و *شجره طیبه* یا *سلسله نسب سادات رضوی* که توسط محمدباقر رضوی از علمای مشهد درباره خاندان خودش نوشته شده است، دو کتاب رجالی این دوره می‌باشد. سبک مستندسازی کتاب *سادات رضوی* و استفاده از اسناد و مدارک تاریخی، آن را تبدیل به یکی از کامل‌ترین کتابهای رجالی در اواخر دوره قاجاریه نموده است (رضوی، ۱۳۵۲). نویسنده دیگری که در این دوره کمتر مورد توجه قرار گرفته، ابراهیم تجلی سبزواری است. تجلی از نزدیکان فکری بهار به شمار می‌آید. کتاب *انقلاب خراسان یا بنای مشروطیت* از معدود نسخه‌های منظوم مشروطه در ایران و مهمترین منبع در مشهد باشد که اطلاعات زیادی درباره شکل‌گیری مشروطه و حوادث این دوره دارد (تجلی سبزواری، ۱۳۲۷ق). از کتابهای دیگر او می‌توان به *کنگاشنامه* اشاره نمود (حسن آبادی، ۱۳۸۸: ۹۵۹). با توجه به توانایی نگارش، چنانچه وی علاقه به محلی نگاری شهری می‌داشت می‌توانست آثار باارزشی را در زمینه تاریخ محلی برجای گذارد.

تاریخ و جغرافیای مشهد تألیف صدرالدین لاهیجی، در سال ۱۳۳۰ق نوشته شده است. وی از علمای دوره قاجاریه محسوب شده و در مشهد به امر تدریس مشغول بود. مولف اصالتاً لاهیجانی است و در این کتاب به زندگی امام رضا (ع)، فضیلت زیارت، محلات مشهد،

مشاهیر مدفون در حرم و به توپ بستن حرم پرداخته است (لاهیجی، ۱۳۸۵). *انقلاب طوس و حدیقه الرضویه*، تالیف محمدحسن ادیب هروی به لحاظ محتوایی دوره قاجاریه را به پهلوی اول وصل می نماید. هروی در مقدمه کتاب *حدیقه الرضویه* مهمترین انگیزه خود را نبود کتابی درباره آستان قدس و وقایعی که در مشهد و خصوصاً حرم امام رضا (ع) اتفاق افتاده، ذکر کرده است (ادیب هروی، ۵). وی در *انقلاب طوس* به کلیاتی درباره خراسان، مشهد، حرم مطهر و حوادث مهمی که در آن اتفاق افتاده مانند مشروطه، بمباران حرم رضوی و حادثه گوهرشاد در ۱۳۱۴ می پردازد که با توجه به این که خود شاهد حوادث بوده، ارزش اطلاعاتی دارد (ادیب هروی، ۱۳۸۸). وی در *حدیقه الرضویه* نیز به موضوعاتی مانند زندگی امام رضا (ع)، فضیلت زیارت ایشان، وقایع و حوادث رخ داده در مشهد پرداخته است.

در کنار این کتابها، چهار رساله *آشوب آخرالزمان*، *سان خدام*، *حادثه بمباران مشهد* و *نظامنامه خدمات سرکشیکی در آستان قدس* در زمره منابع محلی مشهد به شمار می رود. یک دسته دیگر از منابع تاریخ محلی که کمتر مورد توجه محققان قرار گرفته، سرشماری ها می باشد. اولین سرشماری مشهد به طور ناقص در سال ۱۲۸۳ق توسط کدخدایان محلات پنجگانه انجام شد که حاوی اطلاعات کلی است (امام، ۱۹۸). کتاب *نفوس ارض اقدس* زین العابدین میرزا دومین سرشماری می باشد. وی از فارغ التحصیلان مدرسه دارالفنون است که در سال ۱۲۹۵ق در معیت رکن الدوله به مشهد آمد و به دستور او اقدام به سرشماری خانه به خانه محلات مشهد نمود (زین العابدین میرزا، ۱۵۲).

چند رساله از مجموعه *ناصری* که در برگیرنده نخستین سرشماری های در ایران می باشد، درباره خراسان چاپ شده است. *کتابچه سبزوار*، *کتابچه نفوس بالا خواف*، *کتابچه عدد نفوس و مزارع پایین خواف* و *کتابچه باخرز* از این سرشماری ها می باشد. این رسالات از کتابچه *نیشابور* که توسط میرزا حسین درودی در سال ۱۲۹۶ق نوشته شده و با تصحیح جعفریان به چاپ رسیده، کاملتر می باشد (درودی، ۱۳۸۲). مجموعه این کتابچه ها تحت عنوان *جغرافیا و نفوس خراسان* در عصر ناصری به همت نقدی در سال ۱۳۹۰ توسط بنیاد پژوهشهای اسلامی به چاپ رسید (نقدی، ۱۳۹۰). وقایع مشهد در دوره قاجاریه و خصوصاً اواخر آن به همت محمد یوسف ریاضی در کتاب *عین الوقایع* مستند شده است که هرچند با انگیزه وطنی نوشته

نشده، اما اطلاعات آن درباره وقایع، قابل توجه است. *نامه‌هایی از قهستان* اثر اف هیل^۱ - که حاصل خاطرات وی بین سالهای ۱۹۱۷ - ۱۹۱۳م به عنوان رئیس بانک شاهنشاهی بیرجند بوده - است در ذیل نامه‌هایی آورده شده است (مرادی، ۱۲۰ - ۱۱۱). سه فهرست *موقوفات آثار الرضویه*، *فهرست منجم‌باشی* و *فهرست موقوفات ارض اقدس* درباره موقوفات خراسان اطلاعات خوبی در بر دارد. بررسی تاریخ نگاری محلی خراسان نشان می‌دهد که ۱۱ کتاب و ۷ رساله در دوره قاجاریه به نگارش درآمده است که توسط ۳ نویسنده غیر بومی و ۱۱ بومی نگارش یافته است. نکته جالب در نام کتابهای تالیف شده این است که در عنوان آنها در یک مورد نام مشهد و دو مورد هم خراسان آمده و در ۱۰ مورد اشاره‌ای به نام مشهد و خراسان نشده است.

دوره معاصر

تاریخ نگاری محلی خراسان در دوره معاصر با کتاب *مکتب شاهپور یا تاریخ سیاسی - اجتماعی مشهد در اوایل قرن چهاردهم* به کوشش جمعی از نویسندگان شروع می‌شود که مطالب جامعی درباره تاریخ و جغرافیا، محلات و وضعیت شهر مشهد در دوره پهلوی اول دارد. این کتاب نقطه اتصال تاریخ مشهد قدیم و جدید می‌باشد. محتوای کتاب به لحاظ پرداختن به موضوعات جدیدی مانند مدارس جدید، بیمارستان‌ها، مقابر تاریخی، مساجد شهری و مؤسسات خیریه با ارزش است. این کتاب هرچند تحلیل ندارد اما به لحاظ شناسایی مشهد در اوایل دوره پهلوی مهم می‌باشد (مدرس رضوی، ۱۳۸۶). کتاب *تاریخ طوس یا مشهد الرضویه* (علوی سبزواری، ۱۳۴۶ق) در زمینه تاریخ مشهد در دوره پهلوی اول در موضوعاتی مانند مقابر، مدارس علمیه، چاپخانه‌ها و حرم امام رضا (ع) اطلاعاتی دارد. نویسنده، فردی خراسانی است که در عراق بزرگ شده و کتاب را نیز در همانجا به زبان عربی چاپ کرده است. کتاب در سال ۱۳۴۹ توسط تقی بینش به فارسی ترجمه شد. کتاب به لحاظ ارائه آمار و نگاه علمی نویسنده واجد بررسی است (بلوکی، ۱۱۰-۱۰۶).

رساله مشهد معروف به تحفه الطوسیه (تالیف در سال ۱۳۵۷ق) درباره جغرافیای تاریخی خراسان، مشهد قدیم، سناباد، حرم مطهر و اماکن آن است که از نگاه یک نویسنده غیر بومی

نوشته شده است (فیض قمی، ۱۳۵۷ق). بدر فروزان تالیف عباس فیض قمی با نگاه مذهبی درباره اولاد امام رضا (ع) در مشهد نوشته شده و به تبع آن درباره حرم آستانه، حادثه گوهرشاد و متولیان آستان قدس نیز اطلاعاتی در آن موجود است (همو، ۱۳۲۴). کتاب *زندگانی حضرت علی بن موسی الرضا (ع)* تألیف ابوالقاسم سحاب درباره زندگانی حضرت رضا (ع)، جغرافیای خراسان، تاریخچه شهر مشهد، ابنیه و مدارس آن و حوادثی مانند به توپ بستن حرم توسط روسها، واقعه مسجد گوهرشاد و شهریور ۱۳۲۰ می باشد (سحاب، ۱۳۳۴). کتاب *زندگانی علی بن موسی الرضا* نیز درباره حرم مطهر و ابنیه آن و موقعیت شهر مشهد و طوس اطلاعاتی دارد (عمادزاده، ۱۳۳۵). کتاب *زندگانی حضرت رضا (ع)* و *تاریخ مشهد* تألیف نوربخش در سه ضلع تاریخ محلی خراسان یعنی خراسان، مشهد و آستان قدس مطالبی دارد.

کتاب *خراسان* تالیف غلام محمود نجار و قیام محمد تقی خان پسیمان نوشته صفی علیشاه دو کتابی هستند که درباره تاریخ مشهد و خراسان تا ابتدای دهه ۴۰ شمسی به نگارش درآمده است. در مورد شهرستان های خراسان، کتاب *بهارستان در تاریخ و رجال قائنات* (آیتی، ۱۳۲۷)، *سربداران* و *دو تاریخ نیشابور* مؤید ثابتی (مؤید ثابتی، ۱۳۳۵) و *زین العابدین اثنی عشری* نوشته شده است.

تاریخ نگاری محلی خراسان در دوره معاصر از ابتدای دوره پهلوی تا ابتدای دهه ۴۰ با ۱۳ کتاب ادامه پیدا می کند و دو کتاب محمد مؤمن ادیب هروی: *حدیقه الرضویه و انقلاب طوس* در واقع حلقه اتصال تاریخ نگاری محلی قدیم و جدید مشهد می باشند که از هر دو دوره مطالبی را در برمی گیرند. دو کتاب *تاریخ طوس* علوی سبزواری و *مکتب شاهپور*، شروع تاریخ نگاری محلی جدید مشهد در دوره معاصر هستند که با نگاه کالبدی به شهر مشهد بیشتر به اماکن و ساختارهای شهری پرداخته اند.

کتاب *بدر فروزان* و سه کتاب مربوط به زندگی امام رضا (ع) در واقع با محوریت زندگی امام رضا (ع) و تاریخ نگاری مذهبی، اطلاعات محلی درباره مشهد ارائه می دهند. کتاب *سربداران* و *قیام پسیمان* کتابهای موضوعی این دوره هستند و دو کتاب *تاریخ نیشابور* و *تاریخ بهارستان* شروع تاریخ نگاری محلی در شهرستانهای استان خراسان در دوره معاصر می باشند. از این ۱۳ نویسنده، ۵ نفر بومی و ۸ نفر غیر بومی اند. دو کتاب *خطی جغرافیای تاریخی* و *آثار تاریخی مشهد* تألیف عبدالحمید مولوی را می توان اولین نگارشهای یک نویسنده مشهدی برای

مشهد دانست که متأسفانه به چاپ نرسیده است (شاگری، ۱۵۹).

سه ضلع تاریخ نگاری خراسان در این دوره نیز مکمل هم هستند و بیشتر کتابها درباره خراسان، مشهد و آستان قدس مطالبی دارند. بخشی از کتابها در واقع به لحاظ محتوایی و خط مشی نگارشی، ادامه تاریخ نگاری اواخر قاجاریه است. شهر مشهد در این دوره دارای شخصیت محلی نگاری شهری شد و توجه به تاریخ شهری و مصادیق آن مانند محلات و اماکن تاریخی بیشتر مورد توجه واقع شد. ورود موضوعاتی مانند سینما، چاپخانه‌ها و روزنامه‌ها در محتویات کتابهای این دوره نشان دهنده توجه نویسندگان به مظاهر جدید تمدنی است. برخی از موضوعات مهم دوره معاصر تا دهه ۴۰ که علی رغم اهمیت آن در کتابهای این دوره نمود نیافته، واقعه گوهرشاد، ورود روسها به مشهد و خراسان و ملی شدن صنعت نفت می‌باشد که احتمالاً دلیل آن مسائل سیاسی است. مزار میر مراد نوشته بقیعی یکی از کتابهای مهم در تاریخ اجتماعی شهر مشهد در دوره پهلوی اول و دوم می‌باشد که در دهه ۷۰ شمسی به چاپ رسید. از همین نویسندگان کتاب *مشاغل شهر مشهد* در سال ۱۳۸۵ منتشر شده است.

در کنار تألیف کتاب درباره تاریخ محلی خراسان، تا دهه ۴۰ شمسی هنوز در قسمت مقالات کار شاخصی به نگارش در نیامده بود. بیشتر مقالات با محتوای عمومی و کلی نگارش یافت و در مجلات عمومی مانند *اطلاعات هفتگی*، *خواندنیها*، *آریانا*، *اطلاعات ماهانه*، *یادگار* و *ارمغان* چاپ شد. جالب آن که هیچ نویسنده بومی نیز در این زمینه فعالیت نداشته است.

سالهای ۴۰ تا ۵۷ نقطه عطفی در تاریخ نگاری محلی خراسان محسوب می‌گردد. مهمترین ویژگی در زمینه تألیفات کتابی، نگارش کتابهای راهنما درباره شهرها بود که در واقع اطلاعات محلی از وضع شهر و ساختارهای آن در زمان تهیه ارائه می‌داد. *راهنمای شهر مشهد توس* و *راهنمای خراسان اطلاعات مفصلی درباره جغرافیای تاریخی، سیاسی، طبیعی و اقتصادی مشهد* دارند.

از ۹۷ کتابی که تا پایان دهه ۵۰ در زمینه تاریخ نگاری محلی خراسان به چاپ رسیده، ۴۵ کتاب مربوط به خراسان، ۲۴ کتاب مربوط به مشهد و ۲۸ کتاب سایر شهرستانها است. نسبت بین کتابها دلالت بر اهمیت کلیات استان خراسان، مشهد و در نهایت شهرستانها دارد. از کتابهای مهم در زمینه خراسان می‌توان به *جغرافیای تاریخی خراسان از نظر جهانگردان*، *دانشوران خراسان*، *عقاید و آداب و رسوم مردم خراسان* و *آثار باستانی خراسان* اشاره نمود. در

زمینه تاریخ مشهد برای اولین بار کتابی به نام خود مشهد تألیف شد. علی رغم تألیف ۲۴ کتاب با موضوع تاریخ مشهد فقط یک کتاب با عنوان تاریخ مشهد تألیف گردید. شهرهایی مانند قوچان با دو کتاب *اترکنامه و تاریخ قوچان قدیم*، اسفراین با *سرزمین و مردم اسفراین*، کاشمر با *سرزمین و مردم کاشمر و نیشابور با تاریخ نیشابور* برای اولین بار صاحب تاریخ محلی شدند. ۲ کتاب *تاریخ دربار ولایتمدار رضوی (مؤتمن، ۱۳۴۸)* و *شمس الشموس یا انیس النفوس (احتشام کابویان، ۱۳۵۵)* اولین کتابهای تخصصی نوشته شده در زمینه تاریخ آستان قدس رضوی می باشند.

تعداد زیاد کتابهای تولید شده و پراکندگی موضوعی آنها نشان می دهد که ماهیت محلی نگاری در خراسان به علت تقسیم محتوایی آن بین مشهد، خراسان و شهرستانها از تنوع موضوعی بیشتری برخوردار است. از نظر محتوایی کتابهای تالیفی در خراسان مانند اواخر قاجاریه و پهلوی اول بر سه اصل کلی تاریخ خراسان، مشهد و آستان قدس استوار شده است. عمده محتوای کتابهای محلی تولید شده در خراسان مبتنی بر گذشته تاریخی دور می باشد.

در زمینه مقالات، آمارها و نسبت بین مؤلفه ها تا حدودی متفاوت از کتابها می باشد. از ۴۲۴ مقاله تا پایان دهه ۴۰ و دهه ۵۰، ۱۶۹ مقاله مربوط به مشهد، ۴۰ مقاله مرتبط با خراسان و مابقی در زمینه شهرستانها است که نسبت مساوی در پراکندگی محلی نگاری در سطح آستان می باشد. این مقالات توسط ۷۶ نویسنده بومی و ۸۰ نویسنده غیر بومی نگارش یافته و در ۳۲ مجله به چاپ رسیده است. برخلاف کتابهای تاریخ محلی که در آنها خراسان به عنوان یک منطقه تاریخی اهمیت بیشتری داشت، در مقالات، شهر مشهد تأثیر بیشتری در تاریخ نگاری محلی دارد. از ۱۶۹ مقاله مرتبط با مشهد، ۷۲ مقاله در زمینه حرم مطهر و آستان قدس می باشد. با توجه به تنوع نویسندگان، مجلات مختلف برای انتشار مقالات و عدم محدودیت در انتخاب موضوعات، رگه های تاریخ نگاری قدیم و جدید را بهتر می توان در چاپ مقالات محلی جستجو نمود. اختصاص دو سوم مقالات به تاریخ نگاری قدیم در زمینه کلیات، آثار تاریخی، نیمی از رجال و موضوعات، حاکی از دل بستگی نویسندگان این دوره به گذشته تاریخی منطقه دارد. در دوره پهلوی اول و دوم برخلاف کتابهای محلی که نویسنده شاخصی در میان آنها وجود نداشت، دو مقاله نویس شاخص، عبدالحمید مولوی (حسینی، ۷) و تقی بینش وجود دارند.

نبود مورخ دانشگاهی برجسته و فعال نبودن گروه تاریخ مشهد بر جریان تاریخ نگاری محلی مشهد تأثیر منفی گذاشته است، اما در این میان گروه جغرافیا در قبل از انقلاب با اساتیدی مانند سعیدی و پاپلی یزدی با راهنمایی پایان‌نامه‌های مرتبط با تاریخ محلی، نقش مهمی در تولید منابع محلی داشته‌اند. ۱۱۰ پایان‌نامه که عمدتاً ذیل گروه جغرافیا در دهه ۴۰ و ۵۰ انجام شده، با عناوینی مانند *جغرافیای محلی میامی*، *جغرافیای محلی زشک*، *جغرافیای محلی قریه گلستان*، *دسیغان روستایی بر حاشیه کویر*، *منوگرافی روستاهای دیزباد و قاسم‌آباد* و *منوگرافی روستای قلعه بربر بجنورد* و موضوعاتی مانند راه‌آهن مشهد، بررسی محلات شهری مشهد، تحول کارخانه‌های کنسرو کمپوت مشهد، روغن نباتی سه‌گل خراسان و کارخانه قند تربت حیدریه منابع محلی با ارزشی را برای تحقیقات فراهم کرده است (خاکساری، ۱۳۶۸).

با پیروزی انقلاب اسلامی و سپس جنگ تحمیلی، تغییراتی در تاریخ نگاری محلی روی داد. در خراسان سهم سه ضلع خراسان، مشهد و آستان قدس به نصف، کاهش و نقش تاریخ نگاری شهرستانها پررنگ گردید. از ۴۶ کتاب این دوره، سهم مشهد ۸ کتاب، خراسان ۱۶ کتاب و سایر شهرستانها ۲۲ کتاب بوده است. موضوعی شدن تاریخ نگاری محلی، نزدیک شدن محتوای کتابها به تاریخ معاصر و شکل‌گیری تاریخ قومی از مهمترین ویژگی‌های تاریخ نگاری محلی این دهه است. جنبش پسیان با ۴ کتاب، واقعه طبس ۹ کتاب، گوهرشاد ۲ کتاب، شورش صولۀ السلطنه و شورش لهاک خان ۲ کتاب و ۴ کتاب درباره اقوام از مهمترین موضوعات محلی مطرح شده است. مهمترین شاخصه تاریخ نگاری این دهه را می‌توان تاریخ نگاری قومی و منطقه‌ای دانست. میرنیا بزرگترین نویسنده قومی و ایلی در خراسان و یکی از مهمترین‌ها در ایران می‌باشد. وی به سال ۱۲۹۷ در نوخندان درگز به دنیا آمد و سپس در استانداری مشغول به کار شد. میرنیا در شهرهای مختلفی مانند نیشابور، اسفراین، کاشمر و کلات سمت دولتی داشت و این امر باعث شد تا قبل از انقلاب کتابهایی با محتوایی عمومی مانند *سرزمین و مردم اسفراین* و *یا سرزمین و مردم کاشمر* بنویسد. شکوفایی فکری وی با تألیفاتش در دهه ۶۰ بود که جایگاه ویژه‌ای به نقش او در تاریخ نگاری محلی خراسان بخشید. *طوایف ترکمان در دشت گرگان و خراسان و ایلی‌ها و طایفه‌های خراسان* از کتابهای قومی او می‌باشد. البته تألیفات وی نگاه قوم‌گرایانه ندارد و علاقه او به ایلات و طوایف باعث شده به این موضوعات بپردازد. یکی از بزرگترین نویسندگان قوم‌نگار که چند دهه از زندگی خود را

با نگاه قومی، صرف تحقیقات نموده، کلیم الله توحیدی است که حرکت تاریخی کرد به خراسان را در ۶ جلد نوشته است. این کتاب یکی از بزرگترین پژوهشهای قوم نگارانه و بزرگترین کتاب درباره قوم کرد در ایران می باشد (توحیدی، ۱۳۷۱). باید خاطر نشان کرد که صبغه محلی نگاری در این دهه (۶۰) تضعیف گردید و ماهیت خراسان به عنوان یک منطقه پرننگ تر شد. مهمترین تاریخ های محلی در این دوره درباره قوچان نوشته شده است. محمد جابانی سلسله تألیفات خود را درباره تاریخ قوچان با کتاب سرزمین و مردم قوچان از این زمان شروع نمود (حسن آبادی، ۱۳۹۲: ۶۹). وجه تاریخ نگاری مذهبی عمومی در این دهه کم رنگ شد اما تعداد کتابهای سیاسی مذهبی که نویسندگان آن بیشتر از آن که به فکر نگارش یک کتاب محلی باشند با دید سیاسی به محلی نگاری پرداخته اند، افزایش یافت. ۹ کتابی که درباره حمله آمریکایی ها به طبرستان نوشته شده، ۲ کتاب حادثه پیرامون واقعه گوهرشاد و دو کتاب درباره انقلاب اسلامی از این دست کتابها می باشد.

در زمینه مقالات ۱۴۸ مقاله در دهه ۶۰ در خراسان توسط ۶۰ نویسنده در ۲۳ مجله به چاپ رسید که ۲۵ مورد کلیات، ۴۷ مورد موضوعی، ۲۵ مورد رجال، ۴۲ مورد آثار تاریخی و ۶ مورد تاریخ منطقه ای بوده است. از این تعداد ۴۱ مورد مربوط به خراسان، ۴۸ مورد درباره مشهد و مابقی درباره شهرستانها می باشد. افزایش مقالات مرتبط با خراسان در تاریخ نگاری این دهه نشان از اهمیت یافتن منطقه خراسان بوده است. مورخ برجسته ای که در زمینه مقالات حداقل مانند دوره قبل کارهای شاخصی انجام داده باشد، وجود ندارد. از افراد علاقه مندی که کارهای آنها را می توان در ذیل تاریخ نگاری محلی خراسان قرار داد، پاپلی یزدی است، وی که در دهه ۵۰ با راهنمایی پایان نامه در گروه جغرافیای مشهد، بر محلی نگاری خراسان تأثیر گذاشت، در دهه ۶۰ در خراسان پژوهشهایی انجام داد که ماهیت محلی نگاری منطقه ای دارد. عناوینی مانند قنات در خراسان، سرکلات، مهاجرت های روستایی خراسان، مختصری درباره کوچ نشینان کرد خراسان، نمونه ای از نظام سنتی بهره برداری جمعی در شمال خراسان، در زمره این پژوهشها می باشد. موضوعاتی که پاپلی به عنوان محقق علاقمند به تاریخ ایلات و طوایف شمال خراسان پژوهش نموده است، نسبت به بیشتر مقالاتی که در زمینه تاریخ نگاری محلی نوشته شده، به وضعیت معاصر آنها نزدیکتر است.

بیشتر موضوعات مطرح شده در این دهه در ذیل تاریخ نگاری قدیم قرار می گیرد، مانند

تاریخ سربداران، پیرامون گذشته توس، سفر سیاحان به خراسان، ظهور کرامیه در خراسان، اما موضوعاتی هم هستند مانند آسیابهای بادی نشتیفان، قالببافی در خراسان، انجمن ادبی خراسان که زمان نزدیکی را در بر می گیرد. موضوع مقاله‌ای از چارلز ملویل^۲ تحت عنوان «بازشناسی جمعیت نیشابور در قرون طلایی» هرچند به لحاظ زمانی به گذشته دور برمی‌گردد، اما از نظر موضوع و روش کار در زمره بهترین مقالاتی است که در زمینه محلی نگاری خراسان در این دوره نوشته شده است. در شهرستانها در اسفراین شاهد رشد تاریخ نگاری در اسفراین با تلاش احمد شاهد و زعفرانلو هستیم.

دهه ۷۰ دوره شکوفا شدن تاریخ محلی و رشد و گسترش آن در ایران باشد. نگارش ۱۲۱ عنوان کتاب در خراسان برابر تمام کتابهایی بود که قبلاً به نگارش درآمده بود. ۲۱ کتاب درباره مشهد، ۴۰ کتاب درباره خراسان و ۶۰ کتاب در مورد سایر شهرستانها حاکی از پراکندگی مکانی نگارش کتابها در خراسان دارد. از این ۱۲۱ عنوان، ۴۹ عدد درباره کلیات، ۵۸ مورد موضوعی، ۹ عدد رجال و ۵ عدد درباره آثار تاریخی است. در این دهه در خراسان کتابهایی تألیف شد که تا قبل از این کمتر به صورت موضوعی به آن پرداخته شده بود. تألیف کتابهای تاریخ منطقه‌ای مانند *امیران مرزدار* در جنوب و *کوچ‌نشینی در شمال خراسان*، توجه به تاریخ‌های خاندانی مانند خاندان علم و رجالی مانند *دانشوران سبزوار*، نگارش کتابهای کرونولوژی مانند *تقویم تاریخ خراسان و سالشمار وقایع مشهد*، مورد توجه قرار گرفت که نسبت به تاریخ‌های محلی دیگر موضوعات جدیدتری را در بر می‌گرفت. مشهد در این دهه صاحب تاریخ شد و دو کتاب در زمینه تاریخ مشهد توسط سیدی و قصابیان نگارش یافت. عمده موضوعات مطرح شده در کتابهای این دهه بویژه در شهرستانها حالت عمومی و مرتبط با تاریخ قدیم دارد. جریانی در این دهه با هدایت بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی و حمایت مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس در مورد تاریخ شهرستانهای خراسان شروع شد که آثار ماندگاری در طی آن تألیف شد، مانند *مشهد از نگاه سیاحان*، *سفرنامه حاجی بابا*، *خراسان در دوره اموی*، *تشیع در خراسان عهد تیموریان*، *تاریخ کاشمر*، *نگاهی به مشهد مقدس*، *جغرافیای شهرستان اسفراین و جغرافیای تاریخی ولایت زاوه*. مهمترین تاثیر این تالیفات، تقویت محلی نگاری در شهرستانهای خراسان بود که البته بر پایه موضوعات خاص

۲. Charles Melville

نبوده و به کلیات می پرداخت. بررسی عناوین کتابها و موضوعات آنها نشان می دهد که علی رغم تنوع در عنوان و موضوع و افزایش آنها، به لحاظ پرداختن به تاریخ نگاری جدید ضعیف می باشد. معدود موضوعاتی مانند روزنامه نگاری در خراسان، ورزش خراسان، کشتی کردی با چوخه، قنات قصبه، چراغ برات خراسان، شورش لهاک خان سالار جنگ خراسان، رنگ و بوی محلی تری دارد. ایجاد مرکز خراسان شناسی زمینه انجام فعالیت های خوبی را در زمینه تاریخ خراسان از جمله با چاپ مجله خراسان شناسی فراهم نمود که متأسفانه ادامه پیدا نکرد.

در این دهه ۲۸۵ مقاله در خراسان نوشته شد که ۷۰ مورد کلیات، ۱۱۳ مورد موضوعات، ۴۲ مورد رجال، ۴۳ مورد آثار و اماکن تاریخی و ۴ مورد تاریخ منطقه ای است. برخی تغییرات نسبت به ساختارهای تاریخ نگاری محلی نسبت به دهه قبل وجود آمد. مقالات در زمینه کلیات رشدی دو برابر داشته که در بین دهه های مختلف تاریخ نگاری محلی سابقه نداشته است. شاید این افزایش با رشد چاپ کتابهای عمومی بی ارتباط نباشد. در کنار این، موضوعات نیز رشد بیشتر از شش برابر داشته است. از ۲۶۳ عنوان، ۶۴ مقاله مربوط به خراسان، ۷۳ مقاله مشهد و مابقی راجع به شهرستانها هستند که نسبت بین آنها تغییر زیادی نکرده است. این تعداد مقاله توسط ۵۱ مورخ بومی و ۸۰ مورخ غیر بومی در ۵۷ مجله نگارش یافته است. موضوعات محلی مطرح شده در تاریخ نگاری این دهه علی رغم این از تنوع بیشتری نسبت به دوره قبل برخوردار است و خصوصاً در شهرستانها از رشد نسبی برخوردار بوده است. موضوعات جدیدی مانند مقالات اسنادی، بازی های محلی و مسائل وقعی مطرح شد اما تعداد آنها آن قدر نیست که تحولی در تاریخ نگاری معاصر به وجود آورد.

درآمدی بر سنت تاریخنگاری قدیم و جدید در تاریخ محلی خراسان

یکی از مهمترین سوالات مطرح درباره محلی نگاری خراسان در دوره معاصر میزان تاثیر پذیری آن از مولفه های تاریخنگاری محلی در گذشته می باشد. بررسی کتابهای به نگارش درآمده در زمینه تاریخ محلی بیانگر تاثیرگذاری چند عامل از سنت تاریخنگاری قدیم بر نگارش کتابهای تاریخ محلی خراسان در دوره قاجاریه است.

- انگیزه سیاسی: یکی از مهمترین دلایل نگارش تاریخ های محلی، انگیزه های سیاسی به

منظور کسب حمایت‌های مالی و یا جلب نظر حکام بوده است. در بین کتابهای تاریخ محلی خراسان در دوره قاجاریه کتابی به قصد کسب حمایت سیاسی و یا بدستور عوامل قدرت نوشته نشده است. کتاب *انقلاب مشروطه خراسان* (تجلی سبزواری، ۱۳۲۷ق) که تا حدودی ماهیت سیاسی دارد در این میان استثناست.

- انگیزه‌های دینی: از اثرات ورود اسلام به ایران تأثیر بر ساختار علمی و فکری بود که یکی از نمادهای آن نگارش تاریخ‌های محلی دینی و تأثیر مذهب بر نگارش تاریخ‌های محلی است. در خراسان انگیزه‌های دینی تأثیر مستقیم بر نگارش آثار داشته و مهمترین جریان به شمار می‌رود. *فردوس التواریخ*، *تاریخ و جغرافیای مشهد* و *حدیقه الرضویه* با انگیزه مذهبی و یا علایق مذهبی نوشته شده است.

- انگیزه‌های شخصی و وطن دوستی: نقطه مشترک بسیاری از تاریخ‌های محلی، علایق شخصی نویسندگان به زادگاهشان است. در کتابهای تاریخ محلی خراسان انگیزه وطن دوستی کم‌رنگ می‌باشد. در این میان *شجره طیبه محمد باقر رضوی* به عنوان یکی از مهمترین کتابهای خاندانی دوره قاجار که با انگیزه شخصی نوشته شده، برجسته می‌باشد.

- انگیزه‌های علمی: بسیاری از تاریخ‌های محلی، علی‌رغم برخی وابستگی‌ها به انگیزه‌های علمی نوشته شده‌اند. در خراسان دوره قاجار کتابها بیشتر با ماهیت علمی و مذهبی نگارش یافته است. مانند *تاریخ علمای خراسان*، *تاریخ و جغرافیای مشهد* و *فردوس التواریخ*. تلفیق انگیزه‌های علمی با حکومتی، شکل دیگری از نگارش تاریخ‌های محلی خراسان است که می‌توان به *مطلع الشمس اثر اعتمادالسلطنه* و کتابهای سرشماری مانند *نفوس ارض اقدس* و *کتابچه نفوس ناصری* اشاره نمود.

- انگیزه‌های اقتصادی: تامین معیشت اقتصادی و بدست آوردن حمایت مالی همواره یکی از مهمترین انگیزه‌های نگارش کتابهای تاریخ محلی بوده است. در این دوره کتابی که نویسنده با سفارش قبلی و یا به قصد امرار معاش نوشته شده باشد، وجود ندارد.^۳

سنت تاریخنگاری محلی جدید در خراسان دوره معاصر

در هر دوره تاریخی متناسب با شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تغییرات زیادی در

۳- برای اطلاع بیشتر درباره انگیزه‌های تاریخنگاری محلی در دوره قاجاریه نک به: (رجایی، عبدالمهدی، نورایی، مرتضی، ۲۹-۵۲).

اخلاقیات، روحیات، خواستها و نیازها و محیط زندگی رخ می‌دهد و یکی از مهمترین کارکردهای تاریخ محلی، حساسیت نسبت به این تغییرات و ثبت آن در قالب نگارش کتابهای تاریخ محلی است. سوال اینجاست که سنت تاریخنگاری محلی جدید در خراسان تا چه اندازه‌ای متناسب با تحولات جدید حرکت نموده است؟ بررسی کتابهای نگارش شده نشان می‌دهد که در مواردی متأثر از سنت تاریخنگاری محلی قدیم بوده و مولفه های جدیدی نیز به آن افزوده شده است. مهمترین مولفه‌های تاریخنگاری در تاریخ معاصر خراسان عبارتست از:

علاقه به زادگاه و تأثیر آن بر نگارش تاریخ‌های محلی در خراسان: توجه به زادگاه در تاریخ معاصر - با توجه به گسترده شدن تاریخ محلی در خراسان و افزایش مورخان بومی به نسبت دوره قاجاریه - تقویت گردید و در کتابهایی مانند تاریخ نیشابور، تاریخ گناباد و بیرجند نمود یافت؛ به نحوی که سهم اصلی در تاریخ نگاری محلی معاصر را دارد.

انگیزه‌های حمایتی و تشویقی: تقویت تاریخ نگاری محلی دوره معاصر، زمینه توجه بیشتر به آن را فراهم و علاقمندان بیشتری نیز جذب کرد به نحوی که تشویق‌های شخصی همشهریان مورخان و یا افراد مهم در نگارش کتابها بی‌تأثیر نبوده و گاهی باز خوردی از نگارش نیز به آنها منتقل می‌شده است: «صاحب‌نظران نام آشنا تذکراتی دادند و عده‌ای تشویق‌م کردند» (شاکری، ۱۳۶۵، ۳). «سید محمدمهدی علوی سبزواری و شیخ آقا بزرگ طهرانی، حاج شیخ سید محمد حسین آیتی را تشویق به نوشتن کتاب *تاریخ بهارستان* کردند» (آیتی، ۶). علاوه بر حمایت‌های شخصی، حمایت‌های مقطعی مانند چاپ کتاب به مناسبت پنجاهمین سال سلطنت پهلوی (*تاریخ نیشابور، تاریخ آستان قدس*)، حمایت‌های مراکز یا انجمن‌های علمی و فرهنگی (انجمن آثار ملی و حمایت از کتاب *آثار باستانی خراسان*) و حمایت مراکز و موسسات دولتی مانند میراث فرهنگی خراسان یا اداره ارشاد و بنیاد پژوهش‌های اسلامی در نگارش کتاب‌های تاریخ محلی تأثیر داشته اند.

آگاهی نسبت به اهمیت نگارش تاریخ‌های محلی: افزایش سطح تحصیلات و آگاهی نسبی درباره اهمیت نگارش تاریخ‌های محلی باعث شد تا علاوه بر انگیزه‌های شخصی، توجه به مردم و هویت تاریخی نیز مد نظر قرار گیرد. سیدی در *زورآباد جام* (سیدی، ۴)، تابنده در *تاریخ گناباد* (تابنده، ۳) بر این اهمیت تأکید کرده اند.

انگیزه‌های مذهبی: یکی از انگیزه‌های مطرح در سنت تاریخ نگاری محلی قدیم و جدید

خراسان، انگیزه مذهبی است. وجود بارگاه حضرت رضا (ع) در شهر مشهد، انگیزه‌ای قوی برای نگارش و یا تسهیل‌کننده زمینه آن بوده است؛ مانند *تاریخ آستان قدس* (مؤتمن، ۱۳۴۸)، *تاریخ آستان قدس* (احتشام کاویان، ۱۳۵۴) و *تاریخ آستان قدس* (عطاردی، ۱۳۷۱).

انگیزه‌های علمی: در سنت جدید محلی نگاری خراسان ابعاد تاثیر گذاری انگیزه علمی نسبت به گذشته گسترده‌تر و متنوع‌تر شده است. تاسیس دانشگاهها و افزایش سطح تحصیلات خصوصا در مقاطع ارشد و دکتری و تاسیس مراکز علمی مانند خراسان شناسی، زمینه نگارش تاریخ‌های محلی و تنوع موضوعی را فراهم نمود. *سالشمار وقایع مشهد، تاریخ مشهد* (قصایان، ۱۳۷۸) و *خراسان و حکمرانان* محمدرضا (افشارآرا، ۱۳۸۰) کتابهایی با نگرش‌های جدید تاریخ محلی می‌باشد.

انگیزه‌های قومی: در حوزه تحقیقات قومی کتابهایی در تاریخ معاصر خراسان نگارش یافته که در گذشته نبوده است. آثار میرنیا مانند *ایلات و طوائف دره گز* (۱۳۶۹)، تاریخ کرد کلیم الله توحیدی (۱۳۶۶) در زمره کتابهای قومی است که در ذیل سنت جدید تاریخ محلی نگارش یافته است.

انگیزه‌های سیاسی: جلب توجه شاهان و امرا یکی از دلایل اصلی نگارش تاریخ‌های محلی در محلی نگاری سنتی بوده است. این امر در تاریخ نگاری جدید در قالب کتابهای مناسبی مانند پنجاهمین سال سلطنت پهلوی، هدیه شرق ایران، شرف قیام ملی خراسان و خدمتگزاران خراسان، نمود یافته است.

انگیزه‌های اقتصادی: بدست آوردن درآمد و امرار معاش که از عوامل نگارش تاریخ‌های محلی بوده در تاریخ نگاری محلی جدید به صورتی که در گذشته مطرح شده، موضوعیت ندارد. بیشتر مولفین، حقوق بگیران دولتی (فرهنگی) هستند که نیاز مادی آنها کم‌رنگ بوده است.

سنت تاریخنگاری قدیم و جدید در خراسان تفاوتها و مشابهتهایی با هم دارد که در ذیل انگیزه‌ها توضیح داده شد. بررسی موضوعات مطرح شده در تاریخ نگاری اواخر قاجاریه با دهه ۷۰ و ۸۰ این سؤال را به وجود می‌آورد که آیا هیچ نگاه و موضوع تازه‌ای در دوره معاصر به وجود نیامده است؟ آیا زندگی افراد در جامعه طی ۱۰۰ سال تغییری نکرده است؟ آیا مسائل مورد توجه مردم و اقتضائات زندگی آنها در دهه‌های مختلف عوض نشده است؟ به نظر می-

رسد تاریخ محلی خراسان کمتر نیازهای تاریخی مردم را در بر گرفته و بسیاری از مطالب طرح شده در واقع در دو دوره تکرار شده است

ارزیابی نهایی

هدف این پژوهش، بررسی موضوعات مطرح در کتابها و مقالات محلی در دوره معاصر بوده که در چهار زمینه آثار تاریخی، رجال، کلیات و موضوعات خرد در ذیل کتب و مقالات دسته بندی گردید. از بررسی کتابهای محلی به نگارش درآمده مشخص می گردد که محتوای کتابهای به نگارش درآمده و روش و شیوه نگارش کتابها کمتر تفاوتی با منابع چند قرن قبل دارد. بین کتابهای متنوعی که در ذیل عنوان جغرافیای تاریخی، تاریخ شهری و تاریخ منطقه ای تألیف شده، به لحاظ سبک و روش نوشتاری تفاوت چندانی مشاهده نمی شود در حالی که هر یک از اینها ساختار نگارشی خاص خود را دارد. مباحث مطرح شده در کتابها و مقالات محلی در مجموع نشان دهنده ویژگیهای تاریخ محلی آن دوره و مکان طرح شده نیستند و بسیاری از موضوعات مانند استفاده از تکنولوژی در زندگی روزمره یا ورود مظاهر جدید تمدنی به شهرها که می تواند با توجه به تغییر شرایط زندگی، تغییرات محلی مد نظر قرار گیرد مورد بی-مهری نویسندگان ما بوده اند و خیلی کم می توان از خلال بررسی موضوعات مطرح شده در منابع محلی هر دهه به وضعیت جامعه آن دوره پی برد.

بسیاری از انگیزه های نگارش تاریخ های محلی در دوره معاصر نسبت به دوره قبل تفاوتی نداشته و فقط با توجه به شرایط روز تغییراتی نموده است. برآیند کلی از وضعیت تاریخ محلی خراسان در دوره معاصر نشان می دهد که تاریخ محلی معاصر همانند گذشته تاریخ افتخارات، اماکن تاریخی و رجال است. در بیشتر کتابهای تألیف شده در استان، سه عامل آستان قدس رضوی، مشهد و خراسان تأثیر مستقیم دارد و پراکندگی شخصیت محلی نگاری استان ناشی از اهمیت شهرستان های استان، شهر مشهد و عامل پیوندهنده خراسان بوده است که حاکی از قدمت و پیوستگی تاریخی در استان است و بر محلی نگاری آن تأثیر مستقیم گذاشته است. شاخصه های محلی نگاری خراسان مانند موضوع و مورخ در کتابها و مقالات علاوه بر این سه عامل در دوره معاصر تحت تأثیر برخی حوادث مانند انقلاب اسلامی و جنگ قرار گرفته و تغییراتی در موضوع، مورخ و محل انتشار در آن ایجاد شده است. در

مجموع مولفه‌های محلی نگاری خراسان خصوصا در قسمت کتاب علی رغم همه تحولات، تغییران اندکی در دهه‌های مختلف داشته است و نیازمند بازتعریف و بازشناسی شاخصه‌های محلی نگاری برای مطالعات آینده می‌باشد.

جدول شماره ۱: پراکندگی مکانی و محتوایی مؤلفه‌های مقالات تاریخ محلی خراسان

نام	تا پایان دهه ۴۰	۵۰	۶۰	۷۰	جمع
خراسان	کلیات: ۱۴ موضوعی: ۳ رجال: ۵	کلیات: ۷ موضوعی: ۷ رجال: ۲ منطقه‌ای: ۲	کلیات: ۹ موضوعی: ۲۴ رجال: ۱ منطقه‌ای: ۶ آثار	کلیات: ۲۱ موضوعی: ۲۹ رجال: ۴ منطقه‌ای: ۶ آثار و اماکن تاریخی: ۴	کلیات: ۵۱ موضوعی: ۶۳ رجال: ۱۲ منطقه‌ای: ۱۴ آثار و اماکن تاریخی: ۵
					۱۴۵
مشهد	کلیات: ۶ موضوعی: ۲۰ رجال: ۲۵ آثار و اماکن تاریخی: ۶۷	کلیات: ۸ موضوعی: ۲۱ رجال: ۱۴ آثار و اماکن	کلیات: ۲ موضوعی: ۸ رجال: ۱۲ آثار و اماکن تاریخی: ۲۶	کلیات: ۶ موضوعی: ۳۵ رجال: ۲۰ آثار و اماکن تاریخی: ۱۲	کلیات: ۲۰ موضوعی: ۷۱ رجال: ۷۸ آثار و اماکن تاریخی: ۱۱۹
					۲۸۸

نام	تا پایان دهه ۴۰	۵۰	۶۰	۷۰	جمع
نیشابور	کلیات: ۹ موضوعی: ۱۲ رجال: ۲ آثار و اماکن تاریخی: ۹	کلیات: ۱ موضوعی: ۴ رجال: ۱ آثار و اماکن تاریخی: ۱	کلیات: ۵ موضوعی: ۳ رجال: ۵ آثار و اماکن تاریخی: -	کلیات: ۱۱ موضوعی: ۱۴ رجال: ۸ آثار و اماکن تاریخی: -	کلیات: ۲۶ موضوعی: ۳۳ رجال: ۱۶ آثار و اماکن تاریخی: ۱۰ معرفی کتاب: ۴
	۸۶				
اسفراین	کلیات: ۱ موضوعی: ۱ رجال: ۱ آثار و اماکن تاریخی: ۳	کلیات: - موضوعی: ۳ رجال: - آثار و اماکن تاریخی: ۳	کلیات: ۲ موضوعی: ۳ رجال: - آثار و اماکن تاریخی: ۳	کلیات: ۳ موضوعی: ۱ رجال: ۲ آثار و اماکن تاریخی: ۱	کلیات: ۶ موضوعی: ۵ رجال: ۳ آثار و اماکن تاریخی: ۷
	۲۲				
درگز	رجال: ۱	رجال: ۱ آثار و اماکن تاریخی: ۱	رجال: ۱	کلیات: ۲ رجال: - آثار و اماکن تاریخی: ۲	کلیات: ۲ رجال: ۳ آثار و اماکن تاریخی: ۳
	۸				

نام	تا پایان دهه ۴۰	۵۰	۶۰	۷۰	جمع
بجنورد	موضوعی: ۱ رجال: ۱ آثار و اماکن تاریخی: ۱	رجال:- آثار و اماکن تاریخی: ۱	رجال:- آثار و اماکن تاریخی: ۱	موضوعی: ۱ رجال:- آثار و اماکن تاریخی: ۲	موضوعی: ۲ رجال: ۱ آثار و اماکن تاریخی: ۵ معرفی کتاب: ۱
					۹
بشرویه	کلیات: ۱	-	-	-	کلیات: ۱
بیرجند	کلیات: ۳ موضوعی: ۹ رجال: ۹ آثار و اماکن تاریخی:-	کلیات: ۱ موضوعی:- رجال: ۲	موضوعی: ۱ موضوعی:- رجال: ۲	کلیات: ۴ موضوعی: ۷ رجال: ۲ آثار و اماکن تاریخی: ۴	کلیات: ۹ موضوعی: ۱۶ رجال: ۱۵ آثار و اماکن تاریخی: ۴
					۴۴
تربت جام	کلیات:- موضوعی:- آثار و اماکن تاریخی:-	کلیات:- موضوعی:- آثار و اماکن تاریخی: ۱	کلیات: ۲ موضوعی:- آثار و اماکن تاریخی: ۱	کلیات:- موضوعی: ۲ آثار و اماکن تاریخی:-	کلیات: ۲ موضوعی: ۲ آثار و اماکن تاریخی: ۲
					۶

نام	تا پایان دهه ۴۰	۵۰	۶۰	۷۰	جمع
تربت حیدریه	موضوعی: ۲ رجال: - آثار و اماکن تاریخی: ۳	موضوعی: - رجال: - آثار و اماکن تاریخی: -	موضوعی: - رجال: ۱ آثار و اماکن تاریخی: -	موضوعی: ۳ رجال: - آثار و اماکن تاریخی: ۱	موضوعی: ۵ رجال: ۱ آثار و اماکن تاریخی: ۴
	۹				
سبزوار	کلیات: ۱ موضوعی: ۱۰ رجال: ۲ آثار و اماکن تاریخی: ۳	کلیات: - موضوعی: ۲ رجال: ۶ آثار و اماکن تاریخی: ۳	کلیات: ۱ موضوعی: ۵ رجال: ۳ آثار و اماکن تاریخی: ۲	کلیات: ۲ موضوعی: ۳ رجال: ۲ آثار و اماکن تاریخی: ۲	کلیات: ۴ موضوعی: ۲۰ رجال: ۱۳ آثار و اماکن تاریخی: ۱۰
	۴۷				
سرخس	کلیات: ۳ آثار و اماکن تاریخی: ۶	کلیات: - رجال: ۱ آثار و اماکن تاریخی: ۳	کلیات: - آثار و اماکن تاریخی: -	کلیات: ۳ آثار و اماکن تاریخی: -	کلیات: ۶ رجال: ۱ آثار و اماکن تاریخی: ۹
	۱۶				
طوس قدیم	کلیات: - موضوعی: ۲ آثار و اماکن تاریخی: ۴	کلیات: ۳ موضوعی: ۱ آثار و اماکن تاریخی: -	کلیات: - موضوعی: ۱ آثار و اماکن تاریخی: -	کلیات: ۱۰ موضوعی: ۲ آثار و اماکن تاریخی: ۱	کلیات: ۱۳ موضوعی: ۶ آثار و اماکن تاریخی: ۵

نام	تا پایان دهه ۴۰	۵۰	۶۰	۷۰	جمع
					۲۴
طبس	کلیات: ۲ موضوعی: ۳ رجال: ۳ آثار و اماکن تاریخی: ۵	کلیات: ۲ موضوعی: ۱ رجال: ۲ آثار و اماکن تاریخی: ۲	کلیات: ۱ موضوعی:- رجال:- آثار و اماکن تاریخی: ۲	کلیات:- موضوعی:- رجال:- آثار و اماکن تاریخی:-	کلیات: ۵ موضوعی: ۴ رجال: ۵ آثار و اماکن تاریخی: ۹
				آثار و اماکن تاریخی:-	۲۳
قائن	کلیات: ۳ موضوعی: آثار و اماکن تاریخی: ۳	کلیات: ۲ موضوعی: ۱ آثار و اماکن تاریخی: ۲	کلیات:- موضوعی:- آثار و اماکن تاریخی:-	کلیات: ۲ موضوعی: ۲ آثار و اماکن تاریخی: ۱	کلیات: ۲ موضوعی: ۶ آثار و اماکن تاریخی: ۶ معرفی کتاب: ۱
					۱۴
قوچان	موضوعی: ۴ رجال:-	موضوعی: ۲ رجال:- آثار و اماکن تاریخی: ۱	موضوعی: ۱ رجال:-	موضوعی: ۸ رجال: ۱	موضوعی: ۱۵ رجال: ۱ آثار و اماکن تاریخی: ۱
					۱۷
فردوس	رجال: ۴ آثار و اماکن تاریخی: ۳	رجال:- آثار و اماکن تاریخی: ۲	رجال:- آثار و اماکن تاریخی: ۱	رجال:- آثار و اماکن	رجال: ۴ آثار و اماکن تاریخی: ۶

نام	تا پایان دهه ۴۰	۵۰	۶۰	۷۰	جمع
				تاریخی:-	۱۰
کاشمر	کلیات:۱ موضوعی:۴ آثارواماکن تاریخی:۱	کلیات:- موضوعی:- آثارواماکن تاریخی:-	کلیات:۱ موضوعی:- آثارواماکن تاریخی:-	کلیات:۱ موضوعی:۵ آثارواماکن تاریخی:۱	کلیات:۳ موضوعی:۹ آثارواماکن تاریخی:۲
					۱۴
کلات	موضوعی:- آثارواماکن تاریخی:۳	موضوعی:۱ آثارواماکن تاریخی:۱	موضوعی:- آثارواماکن تاریخی:۱	موضوعی:- آثارواماکن تاریخی:۱	موضوعی:۱ آثارواماکن تاریخی:۶
					۷
گناباد	کلیات:- موضوعی: ۱ آثارواماکن تاریخی:۵	کلیات:- موضوعی:- آثارواماکن تاریخی:۸	کلیات:۱ موضوعی:۱ آثارواماکن تاریخی:۲	کلیات:- موضوعی:۱ آثارواماکن تاریخی:۳	کلیات:۱ موضوعی:۳ آثارواماکن تاریخی:۱۸
					۲۲
نهبندان	کلیات:۱ رجال:-	کلیات:- رجال:-	کلیات:- رجال:-	کلیات:۲ رجال:۱	کلیات:۳ رجال:۱
					۴
چناران	موضوعی:۲	موضوعی:-	موضوعی:-	موضوعی:-	۲
تایباد	کلیات:- آثارواماکن تاریخی:۴	کلیات:- آثارواماکن تاریخی:۱	کلیات:۱ آثارواماکن تاریخی:۱	کلیات:- آثارواماکن تاریخی:۲	کلیات:۱ آثارواماکن تاریخی:۸

نام	تا پایان دهه ۴۰	۵۰	۶۰	۷۰	جمع
					۹
خوف	کلیات :- موضوعی :- رجال: ۱ آثارواماکن تاریخی :-	کلیات :- موضوعی :- رجال: ۱ آثارواماکن تاریخی: ۱	کلیات :- موضوعی :- رجال: آثارواماکن تاریخی: ۱	کلیات: ۱ موضوعی: ۱ رجال: ۱ آثارواماکن تاریخی: ۱	کلیات: ۱ موضوعی: ۱ رجال: ۳ آثارواماکن تاریخی: ۲
					۷
بشروئیه	آثارواماکن تاریخی :-	آثارواماکن تاریخی :-	آثارواماکن تاریخی :-	آثارواماکن تاریخی :-	آثارواماکن تاریخی: ۱
گلمکان	کلیات :-	کلیات :-	کلیات :-	کلیات: ۱	۱
جاجرم	کلیات :-	کلیات :-	کلیات :-	کلیات: ۱	۱
بجستان	کلیات :-	کلیات :-	کلیات :-	کلیات: ۱	۱
کدکن	کلیات :-	کلیات :-	کلیات :-	کلیات: ۱	۱

نام	تا پایان دهه ۴۰	۵۰	۶۰	۷۰	جمع
آستان قدس رضوی	کلیات :- موضوعی :- رجال: ۷ آثارواماکن تاریخی: ۴۴	کلیات: ۵ موضوعی: ۱۰ رجال: - آثارواماکن تاریخی: ۶	کلیات :- موضوعی :- رجال: - آثارواماکن تاریخی: ۳	کلیات :- موضوعی: ۱۲ رجال: - آثارواماکن تاریخی: ۵	کلیات: ۵ موضوعی: ۲۲ رجال: ۷ آثارواماکن تاریخی: ۵۸
	۹۲				

جدول ۴-۲. مؤلفه های تاریخ محلی در مقالات خراسان

دهه	آثار و اماکن تاریخی	کلیات	موضوعات تاریخی	رجال محلی
تا پایان دهه ۴۰	۱۲۰	۴۱	۷۷	۵۴
۵۰	۴۷	۲۷	۳۷	۳۸
۶۰	۴۵	۲۵	۴۷	۲۵
۷۰	۴۳	۷۰	۱۲۶	۴۲
۸۰	۲۵۵	۱۶۳	۲۸۷	۱۵۹

جدول ۲: مجلات بومی و غیربومی در تاریخ محلی خراسان

دهه	بومی	عمومی	تخصصی	غیربومی	عمومی	تخصصی
تا پایان دهه ۴۰	۶	۵	۱	۲۶	۲۴	۲
۵۰	۵	۳	۲	۲۶	۲۳	۳
۶۰	۵	۱	۴	۱۸	۱۰	۸
۷۰	۱۱	۵	۶	۴۶	۱۷	۲۹
جمع	۲۷	۱۳	۱۴	۱۱۴	۷۳	۴۱

جدول ۳. نویسندگان بومی و غیربومی ومقالات آن ها در تاریخ محلی خراسان

دهه	نویسنده بومی	نویسنده غیر بومی	تعداد	تعداد کل مقالات	میانگین نگارش مقالات
تا پایان دهه ۴۰	۵۰	۴۱	۹۱	۲۹۲	۳,۳
۵۰	۲۶	۳۹	۶۵	۱۵۱	۲,۲
۶۰	۲۴	۳۶	۶۰	۱۴۷	۲,۲
۷۰	۵۱	۸۰	۱۳۱	۲۸۵	۲,۲

جدول ۴. پراکندگی نگارش کتابهای محلی در خراسان

نام شهر	تا پایان دهه ۴۰	۵۰	۶۰	۷۰	جمع کل
خراسان	۲۸	۱۶	۱۶	۴۰	۱۰۰
مشهد	۱۷	۶	۸	۲۱	۵۲
نیشابور	۶	۲	۳	۶	۱۷
قوچان	۳	—	۳	۷	۱۳
بیرجند	۲	—	۱	۱۰	۱۳
سبزوار	۳	—	۱	۵	۹
گناباد	۱	—	—	۶	۷
ترت جام	۲	۲	—	۲	۶
کالات	۱	—	۱	۱	۳
دره گز	—	—	۱	۱	۲
قائن	۱	—	۲	۶	۹
ترت حیدریه	—	—	—	۳	۳
فردوس	—	—	—	۳	۳
اسفراین	۲	—	—	۲	۴
بجستان	—	—	—	۱	۱
چناران	—	—	—	۲	۲
شیروان	—	—	—	۱	۱
کاشمر	۲	—	—	۱	۳
طبرس	—	۱	۱۰	—	۱۱
بجنورد	—	—	—	۳	۳
جمع	۶۸	۲۷	۴۶	۱۲۱	۲۶۲

جدول ۵. پراکندگی انتشارات کتابهای تاریخ محلی در خراسان

محل چاپ	تا پایان دهه ۴۰	۵۰	۶۰	۷۰	جمع کل
مشهد	۳۶	۱۵	۱۷	۷۴	۱۴۲
تهران	۲۲	۹	۲۵	۲۸	۸۴
گناباد	۱	—	—	۴	۵
خارج از کشور	۳	۳	—	۳	۹
اصفهان	۱	—	—	۱	۲
شیراز	۱	—	—	—	۱
قم	—	—	۴	۲	۶
نیشابور	—	—	—	۳	۳
سبزوار	—	—	—	۱	۱
بجنورد	—	—	—	۴	۴
تربت حیدریه	—	—	—	۱	۱
بی جا	۴	—	—	—	۴
جمع	۶۸	۲۷	۴۶	۱۲۱	۲۶۲

جدول ۶: نویسندگان بومی و غیر بومی در کتاب های تاریخ محلی خراسان

دهه	نویسندگان بومی	نویسندگان غیر بومی	نویسنده خارجی	تعداد کتاب ها
تا پایان دهه ۴۰	۲۹	۱۹	۳	۶۸
۵۰	۹	۹	۳	۲۷
۶۰	۱۰	۱۹	۴	۴۶
۷۰	۵۳	۳۷	۳	۱۲۱
جمع کل	۱۰۱	۸۴	۱۳	۲۶۲

کتابشناسی

- آیتی، محمدحسین، بهارستان در تاریخ و تراجم رجال قاینات و قهستان، بی نا، تهران، ۱۳۲۷.
- ادیب هروی، محمدحسن، الحدیقه الرضویه، چاپخانه خراسان، مشهد، ۱۳۲۷ق.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن، مطلع الشمس: تاریخ ارض اقدس و مشهد مقدس: در تاریخ و جغرافیه ای مشروح بلاد و اماکن خراسان، پیشگام، تهران، ۱۳۵۲.
- افشارآرا، محمدرضا، خراسان و حکمرانان یا تاریخ استانداری خراسان از آغاز تا پایان عصر قاجاریه، محقق، مشهد، ۱۳۸۰.
- امام، محمدکاظم، مشهد طوس، یک فصل از تاریخ و جغرافیای تاریخی خراسان، کتابخانه ملی، تهران، ۱۳۴۸.
- بلوکی، ابراهیم، «معرفی و نقد کتاب تاریخ طوس او مشهد الرضوی»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۴۴-۴۵، خرداد و تیر ۱۳۸۰.
- تجلی سبزواری، ابراهیم، تاریخ انقلاب خراسان یا بنای مشروطیت، مشهد (چاپ سنگی)، ۱۳۲۷ق.
- توحیدی، کلیم الله، حرکت تاریخی کرد به خراسان در دفاع از استقلال ایران، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ۱۳۶۶.
- حسن آبادی، ابوالفضل، «بررسی یک نسخه منظوم از دوره مشروطه»، پیام بهارستان، سال دوم، ۱۳۸۸.
- ، مصاحبه با جابانی، آرشیو تاریخ شفاهی آستان قدس، ۱۳۹۲.
- حسینی، محسن، خراسان، ابنیه و مشاهیر مجموعه مقالات عبدالحمید مولوی، بنیاد پژوهش های اسلامی، مشهد، ۱۳۸۹.
- رجایی، عبدالمهدی، نورایی، مرتضی، «تاریخ نگاری محلی عصر قاجار و مولفه های آن»، تاریخ و فرهنگ، شماره ۸۶، بهار و تابستان، ۱۳۹۰.
- رضوی، محمد باقر، (۱۳۸۴) شجره طیبه در انساب سلسله سادات علویه رضویه، تکمله و تصحیح و تهیه مشجرات: محمد تقی مدرس رضوی؛ بازنگری و ویرایش مهدی سیدی، آهنگ قلم، مشهد، ۱۳۸۴.
- سیدی، مهدی، زورآباد جام، محقق، مشهد، ۱۳۷۳.
- شاکری، رضوانعلی، «منابع و مأخذ تاریخ مشهد و طوس»، مشکوه، شماره ۵، تابستان ۱۳۶۳.
- ، اترکنامه تاریخ جامع قوچان، امیر کبیر، تهران، ۱۳۶۵.
- فاضل بسطامی، نوروزعلی بن محمد باقر، فردوس التواریخ (تاریخ ارض اقدس رضوی)، تبریز (چاپ سنگی)، ۱۳۱۵ق.
- قاجار، زین العابدین میرزا، نفوس ارض اقدس مردم مشهد قدیم، تصحیح و توضیح: مهدی سیدی،

سگال، مشهد، ۱۳۸۲.

گرایلی فریدون، نیشابور شهر فیروزه، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ۱۳۵۷.

مدرس رضوی، محمدتقی، مشهد در آغاز قرن چهارده خورشیدی مشهور به گزارش مکتب شاهپور، آهنگ قلم، مشهد، ۱۳۸۶.

میرنیا، علی، پژوهشی در شناخت ایل‌ها و طایفه‌های عشایری خراسان و نقش سیاسی روسای ایل‌های بزرگ در امور کشور و روابط آنها با حکومتها و استعمارگران، موسسه انتشاراتی و آموزشی نسل دانش، تهران، ۱۳۶۹.

-----، طوایف ترکمان در دشت گرگان و خراسان، اطلس، مشهد، ۱۳۶۶.

نقدی، رضا، جغرافیا و نفوس خراسان در عصر ناصری، بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، ۱۳۹۰.